

ESKİ TÜRKÇE ÜZERİNE *

TAHSİN BANGUOĞLU

Eski dilleri eski metinlerden öğreniyoruz. Türkçenin elimize geçen en eski örnekleri de 7 nci yüzyıl sonlarından geliyor. Bu zamandan 13 ncü yüzyıl başlarına, yani Moğol istilâsına kadar olan devrin Türkçesine *Eski Türkçe* diyoruz.

Demek şimdi 1.300 yıl geriye gideceğiz ve Orta Asyaya göçeceğiz. Konumuz pek o kadar eğlenceli değildir. Çok dikkatli olursanız *Eski Türkçe* hakkında bir fikir edinebilirsiniz.

Size ilkin *Türk Dilleri* hakkında toplu bilgiler vermeyi yararlı buluyorum. Çünkü bugün yer yüzünde konuşulan bir çok diller *Türkçe* genel adı ile anılıyor. Yani bu kelime aynı zamanda bir diller ailesinin adıdır. Bu aileye bağlı diller şimdi doğuda Çin sınırlarından ve Lena nehri kıyılarında batıda Arnavutluk sınırlarına kadar uzanan geniş ülkelerde konuşuluyor. Biz bu ailenin anneannesinden bahsedeceğiz. Anneannelerini anlatmadan önce size biraz yaşayan torunlarını tanıtalım.

Klasik tasniflere gitmeksizin *Türk Dillerini* bizim Türkçemize yakınlık derecelerine göre gözden geçireceğiz. Onları bu bakımdan beş kuşak içerisinde toparlayabiliriz.

Birinci kuşak, Anadolu ve Rumeli ağızlarıyla birlikte bizim konuştuğumuz Türkçedir. *Yeni Türkçe* dediğimiz bir yazı lehçesi ve yazı diliyle temsil olunur. Sınırlarımız dışında kalmış küçük topluluklar da bu dili konuşurlar: Batı Trakya, Sırp Makedonyası, Bulgaristan, Romanya Türkleri, Rodos, Kıbrıs, Suriye ve Kerkük Türkleri. En büyük Türk dili bu dildir.

Batı memleketlerinde de *Türkçe* denince ilkin bu dil anlaşılır: İngilizce *Modern Turkish*. Bunun sebebi açıktır. Tarihte Dünyaya karşı Türklüğü daha çok biz temsil etmişiz. Bugün de tek bağımsız Türk devleti olarak biz temsil ediyoruz.

İkinci kuşak, bizim dilimize en yakın Türk lehçeleri kuşağıdır. Bunlar 5 lehçe sayılır: Birincisi bizimki olmak üzere *Azeri*, *Türkmen*, *Gagavuz* ve *Kırım Sahil* lehçeleri. Kırım Türklerini şimdi Ruslar Sibir-

* 13. 3. 1962 günü Robert College'de verilen konferansın metnidir.

yaya sürmüşlerdir. Bu lehçelerin hepsine birden *Batı Türkçesi*, *Western Turkish* deriz. Birbirlerine yakın lehçelerdir. Birini konuşan ötekini anlar. Meselâ Azerbaycanda anlaşmak için sıkıntı çekmezsiniz. *Batı Türkçesi* adı bazan bizim yazı dilimiz için de kullanılır. Dikkat etmeli.

Üçüncü kuşak, *Esas Türkçe* kuşağıdır. *Batı Türkçesi* ile birlikte *Doğu Türkçesini* (Eastern Turkish) de çevresine alır. *Doğu Türkçesi* diye bugün Batı ve Doğu Türkistanda konuşulan bir lehçeler grubunu adlandırıyoruz: *Özbek*, *Tarañci*, *Yeni Uygur*, *Sarı Uygur* lehçeleri. *Batı* ve *Doğu Türkçeleri* iyiden iyiye farklılaşmış dillerdir. *Doğu Türkçesi* konuşanlar bizi anlamazlar. Fakat dilimizi çabuk öğrenirler.

Dördüncü kuşak, *Esas Türkçe*'nin yakın akrabaları kuşağıdır: Asyada *Altay Lehçeleri*, *Kırgızca*, *Kazakça*, *Karakalpakça*, Avrupada *Başkırtça*, *Kazan Tatarcası*, *Kırım Tatarcası*, *Nogayca* gibi. Bunlar bize oldukça uzak dillerdir.

Beşinci kuşak, *Esas Türkçenin* uzak akrabaları kuşağıdır. Bu da bütün *Türk ve Tatar Dilleriyle* birlikte iki küçük dili daha çevresine alır: Doğu Sibiryada *Yakutça* ve yukarı Volga boyunda *Çuvaşça*. Bunlar bizimkiyle aynı kökten uzak dillerdir.

Görülüyor ki *Türkçe* kuşak kuşak bir dil ailesinin de adı olmuştur. işte bu aileye *Türk Dilleri* ailesi deniyor. Türkoloji bütün bu kavimlerin dillerini, tarihlerini ve etnoğrafyalarını inceleyen bilim kolunun adıdır.

Dil akrabalığı hemen daima bir soy akrabalığından gelir. Ancak kavimler ve ırklar arasında karışma ve dil değiştirme gibi durumları da göz önünde tutmak gereklidir. *Türk Dillerinden* birini konuşan başka soydan Türkleşmiş kavimler olduğu gibi Türk ırkından olup dilini değiştirmiş kavimler de vardır. Türk Dilleri konuşan kavimler arasındaki köken birliğini tarih yoluyla oldukça açık bir şekilde göstermek mümkündür.

Bugün genel olarak kabul ediliyor ki *Türkler* eski *Hunlardan* gelen bir kavimdir. *Hunlar* Milattan önce 4 üncü yüzyıldan beri tanınan Orta Asyada yaşamış büyük bir kavimdir. Bunlar çok hareketli ve savaşçı göçebelereydi. Büyük istilâlar yapmışlardır. Devir devir doğuda Çin illerini istilâ ederek Sarı Denize kadar inerler. Batıda Rusyayı ve Orta Avrupayı kaplarlar, Fransa ortalarına kadar uzanırlar.

Bugün Kuzey ve Doğu Sibiryada yaşayan *Yakutlar Hunlardan* kuzeye çekilmiş bir kavmin kalıntıları olmalıdır. Batıda, bugünkü Doğu Rusyada ise bütün Ortaçağ boyunca *Hunlar*'dan gelen kavimler tarih

alanında görünürler : *Bulgarlar, Suvarlar, Hazarlar, Peçenekler* gibi. Bugün bu *Batı Hunları*'ndan küçük zümreler kalmıştır. *Çuvaşlar, Karaimler* gibi. *Bulgarlar*'dan Tuna bölgesine inmiş bir kol Türkçeyi terketmiş, İslavlaşmıştır.

6. yüzyılda Asya'da yine *Hunlar*'dan gelen birbirine daha yakın akraba kavimler yaşıyor: *Türkler, Kırgızlar, Kıpçaklar, Başkırtlar* gibi. Tarih alanında *Türk* adına ilkin bu yüzyılda rastlıyoruz. Yani aslında *Türkler Doğu Hunlar*'ıdan bir kavimdir. Türkler yakın akrabalarını da egemenlikleri altına alarak 6 ncı yüzyılda Mançuryadan Volga nehrine kadar uzanan büyük bir devlet, bir *Köktürk Devleti* kurmuşlardır. 7 nci yüzyılda bu devlet dağılır, sonra yeniden kurulur. Daha sonraları bu *Türklerden Türkişler, Uygurlar, Karahanlılar, Karluklar* ayrı devletler kurarlar.

Aslında *Türk* adı bunlara aittir. Bunların yakın akrabaları olan *Kırgızlar, Kıpçaklar, Başkırtlar* v.b. o zamanda *Türklerden* sayılmıyorlar, kendi ulus adlarıyla anılıyorlar. Fakat 9 uncu yüzyıldan bu yana *Türklerden* bahseden İslâm müellifleri bu kelimeyi olduğundan daha geniş bir anlamda kullanmışlardır. Onlar yalnız *Türkleri* değil, onların Asya'daki yakın akrabalarını, hatta Avrupadaki uzak akrabalarını, *Bulgarları, Suvarları, Hazarları, Peçenekleri* hep *Türk* genel adı altında anmışlardır. Böylelikle bizim soy adımızı geriye doğru uzatmış oluyorlar.

Söz gelimi sizin dedeniz *İbrahim Bey* ilk defa *Pekcan* soyadını almış, *İbrahim Pekcan*. Babanız *Nihat Pekcan*, siz *Doğan Pekcan*. Ama siz şimdi dedenizin babasını *Ahmet Pekcan*, onun babasını da *Mustafa Pekcan* diye adlandırıyorsunuz. Diyelim ki *İbrahim Bey* çok tanınmış bir adam. Sonradan onun kardeşlerinin ve onunla kardeş çocukları olanların torunları da *Pekcan* soyadını benimsemişler. Bunun gibi.

Sonradan Avrupa müellifleri de aynı yola gitmişlerdir. Bu dil ailesini konuşan kavimleri önceleri *Türk-Tatar Kavimleri* adıyla anmışlar, şimdi ise genel olarak hepsi için *Türk Kavimleri*, dolayısı ile *Türk Dilleri* ailesi deyimlerini kullanıyorlar. Böylece Türkoloji kelimesi de daha geniş bir anlam almıştır.

Tarihi gerçeğe uyması için biz yukarıda 5 inci kuşakta gösterdiğimiz dillere *Hun Dilleri* ailesi, ancak 3 üncü kuşaktakilere *Türk Dilleri* ailesi demenin daha doğru olacağını düşünüyoruz.

Zaten *Esas Türkler, Eski Türkler* bu Eski Türkçe devri boyunca hep güneye doğru göçerek öbür *Hun Kavimlerinden* ayrılmışlardır.

Eski Türk yazı dili bu devirde üç ayrı bölgede ayrı dinlere mensup *Türkler* tarafından çeşitli yazılar kullanılmak yoluyla meydana getirilmiştir.

1. *Köktürkçe* : 7 nci yüzyıl sonlarından, yani ikinci *Köktürk Devleti*'nin kuruluşundan bu yana mezar taşı yazıtlarına rasyoruz. Bunlar Tunyukok, Költegin ve Bilgekagan anıtlarında büyük tarihî belgeler ölçüsünü ahyor.

Köktürk yazısı taş, bazan da ağaç üzerine yazılan runik bir yazıdır. *Türklerin* kendi icatları olmalıdır. 8. ve 9. yüzyıllarda yaygındır. Yazıtlar başlıca *Yukarı Yenisey*, *Orhon* ve *Talas* bölgelerinde bulunmuştur. *Köktürkçe* oldukça gelişmiş bir yazı dili görünüşündedir.

2. *Uygurca* : *Köktürk* ve *Maniheist* yazılarını da kullanmış olan *Uygurlar* 9 uncu yüzyıldan bu yana *Doğu Türkistan*'da en çok *Uygur* yazısı dediğimiz bir yazıyla daha geniş bir yazı dili yaratmışlardır. Bunların çokluğu Budizme ait dinî eserlerdir. Edebî, tıbbî eserler ve çeşitli yazılı belgeler de bulunmuştur. Bu devirde Çinçeden ve Sanskritçeden *Uygurcaya* birçok çeviriler yapılmış olduğu görülmektedir. Budist olan *Uygurlar*'ın yazı dili 14 üncü yüzyıla kadar sürer.

3. *Karahanlıca* : 10 uncu yüzyılda Müslüman olan *Karahanlılar* *Kaşgar*, *Balasagun* ve *Yedisu* bölgelerini içine alan bir devlet kurdular. Sonra *Fergane* ve *Nehir Ötesi* şehirlerini de ele geçirerek Türkleştirdiler. Bunlar bir Müslüman Türk edebiyatı meydana getirmişlerdir. *Kur'an Çevirisi*, *Kutadgubilig*, *Aybetülhakaik* bu devrin eserlerindedir. Divanü Lügatittürk bu *Türkçe*'nin sözlüğüdür. Bunlar da önce *Uygur* yazısıyla yazmışlar, sonraları *Arap* yazısını da kullanmaya başlamışlardır.

Üç ayrı yazı diline ait gibi görünen bu eski dil yadigârları incelendikçe görülmüştür ki hepsi aynı lehçenin ürünleridir. Aralarında ancak ağız farkları vardır. Yazı değişikliğine ve bölge, din ve kültür ayrılıklarına rağmen de bunlar birbirinin, yani aynı yazı dili geleneğinin az çok devamdırlar. Bu sebeple bunları *Eski Türk yazı dili* adı altında toplayabiliyoruz.

Şimdi, bu yazı lehçesi bizim dilimizin anneannesi midir? diye soracaksınız. Değildir. Bu yazı lehçesi *Doğu Türkçesi*'nin anneannesidir. Bizim dilimizin anneannesinin kızkardeşidir.

Şöyle ki, daha ilk *Türk Devletleri* zamanında *Türkler* iki büyük ulusa ayrılmış olmalıdırlar. Sanıyoruz ki bunlardan doğuda yaşayanlar *Köktürkler* (Asıl Türkler), batıda yaşayanlar *Türkmenler* (Büyük Türkler)

adlarıyla ayırdediliyordu. Bu iki ulus sonradan tarih boyunca *Doğu Türkleri*, *Batı Türkleri* diye ayrılmış ve öyle anılmışlardır.

Bu iki ulus az çok farklı lehçeler konuşuyorlardı. Bunlardan *Doğu Lehçesi* (Köktürk Lehçesi) erkenden bir yazı dili meydana getirmiştir. İşte bütün *Eski Türkçe* adıyla andığımız metinler bu lehçe üzerine yazılmıştır. *Batı Lehçesi* (Türkmen Lehçesi), yani bizim dilimizin anneannesi ise bu yüzyıllarda yazı dili olmamış, ya da bu lehçeyle yazılan yazılar bizim elimize geçmemiştir.

Ancak 11 inci yüzyılda Kâşgarî bu iki lehçeyi kesin olarak ayırır ve adlandırır: *Asıl Türkçe* ve *Türkmençe*. O yüzyılda *Türkmen* boylarının en büyüğü olan *Oğuzlar Aral gölü* çevresindeki eski yurtlarından kopmuşlar, *İran'ı Irak'ı, Suriye'yi* ve nihayet *Anadolu'yu* istilâ etmişlerdir. *Büyük Selçuk İmparatorluğu*'nu kurmuşlardır. İşte biz bu *Oğuzlardan* geliyoruz.

Kâşgarî *Oğuzlar*'ın diliyle *Doğu Türkçesi* (Asıl Türkçe) arasındaki farkları etraflıca belirtmiştir. Fakat elimizde bu yüzyıldan *Oğuzca* metinler yoktur. Demek ki biz bu *Eski Batı Türkçesini* biraz da kıyas yoluyla çıkarıyoruz. Onun hakkında çok bir şey, kesin bir şey bilmiyoruz. Bu *Batı Türkçesi*'dir ki sonraları Anadolu'da ve Azerbaycan'da yazı dilleri meydana getiriyor.

Eski Türk yazı dili hakkında gereği gibi bilgi edinmek için metinleri okumak gereklidir. Benim bu söylediklerim size bu türlü bir çalışma için ancak kılavuzluk edebilir. Şimdi ben sade bir fikir vermek için burada bu dilin yalnız bazı fonetik özelliklerinden bahsedeceğim. Bunlar size dilimizin tarihi gelişmesi hakkında da bir fikir verecektir.

Eski Türkçede de bugünkü Türkçemiz gibi sekiz vokal vardır: 4 kalın 4 ince, 4 düz 4 yuvarlak, 4 geniş 4 dar. Bugünkü gibi :

- a Kalın, düz, geniş vokal,
- e İnce, düz, geniş vokal,
- ı Kalın, düz, dar vokal,
- i İnce, düz, dar vokal,
- o Kalın, yuvarlak, geniş vokal,
- ö İnce, yuvarlak, geniş vokal,
- u Kalın, yuvarlak, dar vokal,
- ü İnce, yuvarlak, dar vokal.

Vokal uyumu bu paralellikten doğmuştur, yahut bu paralelliği yaratmıştır. Ancak *Eski Türkçe*'de yalnız bir türlü vokal uyumu vardır:

kalınlı kalın, inceyle ince. Yani yalnız dil benzeşmesi kanunu hüküm sürer. Büyük vokal uyumu dediğimiz kural.

Bu en eski metinlerde böyledir. Küçük vokal uyumu, yani dudak benzeşmesi kanunu yoktur. İlk hecedeki düz bir vokalden sonra (dar da olsa) yuvarlak bir vokal, ya da yuvarlak bir vokal'den sonra düz bir vokal gelebilir: *Sürdi, boldı, biliir, alur* gibi. Fakat çok geçmeden *Eski Türkçe*de dudak benzeşmesinin gelişmeye başladığı görülür, yani *sürdü, bilir* gibi şekillere raslanır. Sonradan *Doğu Türkçesi*'nde dudak benzeşmesi dar vokaller ölçüsünde genelleşmiştir.

Batı Türkçesi'nde ise dudak benzeşmesi daha geç gelişmiştir. Daha sonraki yüzyıllarda, *Eski Osmanlıca*'da büyük vokal uyumu kanununun tek başına hüküm sürdüğünü görürüz. Dudak benzeşmesi kanunu ancak *Orta Osmanlıca* içinde genelleşmiş ve bugünkü Türkçemizdeki ölçüsünü almıştır.

Kaydedelim ki *Esas Türk* dillerinde geniş vokalli eklerde dudak benzeşmesi hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. Bu benzeşmeye 4. kuşakta, *Esas Türkçe*'nin yakın akrabaları olan dillerde, *Kazakça*'da, *Kırgızca*'da rastlarız: *Ot-ton, köl-dön, tur-gon, kül-gön* gibi. Yani burada dudak benzeşmesi geniş sıraya da geçmiştir.

Görülüyor ki büyük vokal uyumu *Türkçe*'de eskidir. Küçük vokal uyumu ise tarihî bir devirde meydana gelmiştir.

Eski Türkçe'de bir dokuzuncu vokal daha vardır. Bu bazı kelimele-
rin ilk hecelerinde bulunan bir kapalı e sesidir: *yél, yér, él, témek, bér-
mek, étmek, yémek* gibi. Bu vokal *Doğu Türkçesi*'nde erkenden daralmış,
i olmuştur: *yil, il, timék, birmek* gibi. *Batı Türkçesi*'nde ise daha çok
dayanmıştır. Halâ *Anadolu* ağızlarından bazılarında yaşar: *yér, él,
démek, vermek* gibi. Fakat yazı lehçemizde genişleşmiş, *e* olmuştur: *yer,
el, demek, vermek* gibi.

Eski Türkçe'de bugün dilimizde bulunmayan bazı konsonlar vardır. Bunlardan ençok dikkati çekenleri çift diş ve çift dudak sesleridir: *đ, w*. Bu seslerin her ikisine bugün *İngilizce*'de ve *Arapça*'da raslayorsunuz. Tonlu ve tonsuz *İngilizcede*: *this, father, thief, earth*, *Arapça*'da :
ذالك *đālīka*, لليد *ladīd*, ثلاثة *thalātha*, عثمان *Uthmān* gibi.

Dişler arasından çıkan bu *đ* sesi *Eski Türkçe*'de tonlu olarak boldur: *Edgü, kedmek, boğ, adak, adrik* gibi.

Bu ses her halde *Eski Hunca*'dan geliyor ve bir arkaizm (eskiden kalma) olarak *Eski Türkçe*'de yaşıyor. Daha o zamanın *Oğuzca*'sında y

sesine dönmüştür: *Ayak, ayruk, keymek, boy* gibi. Sonra *Doğu Türkçe*'sinde de *y* sesine dönüyor ve orada da 14 üncü yüzyılda kayboluyor.

-*d* -*d*- konsonu ayrı *Hun Dilleri*'nde başka başka seslere dönmüş bulunuyor. *Batı Hun* dillerinde *z*, *Yakutça*'da *d*, *Türk ve Tatar dillerinde* ise (4 üncü Kuşakta) hep *y* oluyor. Bu sebeple *Hun Dilleri*'nin tasnifinde bir kriter olarak kullanılmıştır. Bunlar *Azak* dilleri, *Adak* dilleri, *Ayak* dilleri diye sınıflandırılmışlardır.

Arapça, *ولد* *walad*, *هو* *huwa*, *قوة* *kuwwa*, İngilizce *well*, *queen*, *wood* gibi kelimelerdeki *w* sesi sızmalı bir çift dudak konsonudur. *Eski Türkçe* kelimelerde bu ses çok bulunur: *ew*, *saw*, *sewmek*, *yawuz*, *öwke*, *köwrüg* gibi. Bu ses o devir *Oğuzcasında* *diş-dudak seslerine* ve patlamalılara dönmüştür: *Ev*, *sevmek*, *köprü*, *öfke* gibi. Sonraları *Doğu Türkçe*'sinde de *diş-dudak seslerine* dönüp kayboluyor.

Dünya dillerinde birbirine bağlı olarak görünen bu çift diş ve çift dudak seslerinin kaybolmasını biz antropolojik bir gelişme ile ilgili görüyoruz. Gerçekten bunların diş ve ön damak sesleri ile diş dudak seslerine veya patlamalılara dönmeleri alt çene kemiğinin biraz geri çekilmesi sonucu olmalıdır.

Kesici dişlerin artık üst üste gelmemesi belki insanın artık çiğ et yememesi ile ilgilidir. Bu durum alt dudağın da geri çekilmesine sebep olmuş olabilir. Buna göre *d* ve *w* seslerini biz çiğ et yiyen insanlardan kalmış arkaik konsonlar sayacağız.

Acaba, *Araplar*'la *İngilizler Türkler*'den daha uzun zaman çiğ et yemiş insanların torunlarıdır, deyebilir miyiz?.

Eski Türkçe'de patlamalı konsonlardan çoğu önseste tonsuz şekilleri ile bulunurlar: *ç t k k* böyledir. Yani *c d g ğ* önseste bulunmaz. *Doğu Türkçesi*'nde bu böyle sürüp gitmiştir. Oysa daha o zaman *Oğuzca*'da *deve*, *dede*, *dakı* gibi tonlulaşmalara raslanıyor. Sonra *Batı Türkçesi*'nde *t* ve *k* ile başlayan kelimelerde bunların pek çoğu tonlulaşmıştır: *dag*, *diş*, *darı*, *deniz*, *dalmak*, *delmek*, *göz*, *güç*, *gelmek* *gütmek* gibi. Hattâ *Anadolu* ağızlarında kalın *k* lar bile: *Gar*, *gış*, *goymak*, *gurmak* gibi. Bu sebeple *Doğu Lehçeleri*'ne *tag Dilleri*, *Batı Lehçeleri*'ne *dag Dilleri* denmiştir.

Eski Türkçe patlamalı damak sesleri fazla olan bir dildir. Her birinin iki çeşidi vardır: *k k*, *g ğ*, *ñ ñ*. Bunlar köklerde ve eklerde bol bol bulunur ve *Eski Türkçe*'ye katı bir söyleyiş karakteri verirler. *Doğu Türkçesi* çoklukla bu sesleri ve o sebeple bu karakteri muhafaza etmiştir. *Batı Türkçesi* ise daha o devirde fazla damak seslerini düşürmeye başlamış-

tır : *tamgag* > *tamak*, *çumgug* > *çumuk* gibi. Bu sebeple Kâşgari *Oğuz-cayı Türk Dilleri*'nin en hafifi sayıyor.

Batı Türkçe'sinde damak seslerinin dökümü ilerlemiş ve günümüze kadar sürmüştür: *ölüg* > *öli*, *kurug* > *kuru*, *kazgan* > *kazan*, *eşkek* > *eşek*, *yapırgag* > *yaprak*, *tarıglağ* > *tarla*, *kılğan* > *kılan*, *yazıgıg* > *azılı*, *alguçı* > *alıcı* gibi. Bu sayede *Yeni Türkçe* yumuşak bir söyleyiş kazanmış ve bugünkü ahengini bulmuştur. Hemen hemen *İtalyanca* gibi vokalleri bol bir dil olmuştur.